

**BILGA XOQON VA TO'NYUQUQ BITIKTOSHLARIDAGI  
SO'ZLARNING LEKSIK- MORFOLOGIK TAHLILI**

**Mirzaqosimova Marjona Qodirjon qizi**

*Andijon davlat pedagogika instituti talabasi*

**Tojikarimova Mahliyo Erkinjon qizi**

*Andijon davlat pedagogika instituti talabasi*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada turkiy tillarning qadimgi yozma yodgorligi hisoblanmish Bilga xoqon hamda To'nyuquq bitiktoshlarining yaratilishiva uning o'rganilishi haqida so'z yuritilgan. Ulardagi so'zlar leksik-morfologik jihatdan tahlil qilingan hamda ularning hozirgi kundagi lug'aviy ma'nolari o'rganilgan. Ushbu maqolada Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlarida uchraydigan so'zlarning leksik-morfologik tahlili o'tkazilib, ularning qadimgi turkiy tilning rivojlanishida tutgan o'rni va ahamiyati ko'rsatiladi.

**Kalit so'zlar:** bitiktosh, turk, yodgorlik, qabila, tängri, tuman, Tunyuygu, artuqi, qoraxitoy, enisey.

**Abstract:** This article discusses the creation and study of the Bilga Khagan and Tunyuquq inscriptions, which are considered ancient written monuments of the Turkic languages. The words in them are analyzed lexico-morphologically, and their current lexical meanings are studied. This article conducts a lexical-morphological analysis of words found in the Bilga Khokan and Tunyuquq inscriptions, and shows their role and significance in the development of the ancient Turkic language.

**Keywords:** inscription, Turk, monument, tribe, tengri, district, Tunyuygu, Artuqi, Karakhitay, Yenisei.

**Kirish.**

Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlari - qadimgi turkiy yozma yodgorliklari bo'lib, ular Turk xalqining tarixi, madaniyati va tili haqida qimmatli

ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bitiktoshlardagi so'zlarning leksik-morfologik tahlili orqali qadimgi turkiy tilning grammatik tuzilishi, leksik tarkibi va fonetik xususiyatlarini o'rganish mumkin.

Bilga xoqon bitiktoshi marmar bitiktosh bo'lib, Eltarish xoqonning o'g'li, Kulteginning og'asi asl ismi Xitoy yilnomalarida "Mo'g'lon" bo'lgan Bilga xoqon sharafiga 735-yilda qo'yilgan. 734-yilda Bilga xoqonni 50 yoshida o'z urug'laridan biri zaharlab o'ldiradi. Bu bitiktosh Kulteginnikidan 1 km janubiy-g'arbga o'rnatilgan bo'lib, ikkovi ham bir vaqtda 1889-yilda rus olimi N.M.Yadrinsev tomonidan Mo'g'ulistonning Kosho Saydam vodiysida Ko'shkin Urxun daryosi bo'yidan topilgan. Bitikning nashri va tarjimalari ham aynan Kulteginniki bilan bir vaqtda amalga oshirilgan. Yodgorlik matni nemis, fransuz, ingliz, rus tillariga tarjima qilinib, turk va o'zbek tillarida tavsif etilgan. Faqat S.E. Malov alohida lekin boshqa bitiklar bilan birga nashr qilgan. Bilga xoqonbitiktoshining shakli ham Kulteginniki singari bo'lib, hajmi undan farq qiladi.

To'nyuquq taxminan 645-726-yillar orasida yashagan Turk xoqonligining davlat arbobi va sarkarda bo'lgan. Ashida qabilasiga mansub. Turk zodagonlarining Xitoy imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan o'g'illaridan biridir. Uning ismi xitoy yilnomalarida Tunyuygu va Yuanchjen shakllarida uchraydi. U Tabg'achda tug'ilib, voyaga yetgan. Imperator saroyida ishonch qozonib, ma'muriy xizmatga yuborilgan. To'nyuquq 680-yillarda Turk xoqonligini Xitoy asoratidan qutqarib, uni yangitdan barpo qilishda Eltarish xoqonning eng yaqin maslahatchisi bo'lgan. U 3 xoqon: Qutlut Eltarish (680—691), Qapog'on (691—716) va Bilga xoqon (716—734) hukmronliklari davrida bosh vazir va lashkarboshi bo'lgan. Umrining katta qismini xoqonlikni mustahkamlash, turli qabilalar ahilligini saqlash, tashqi dushmanlarga qarshi kurash bilan o'tkazgan.

Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlarida uchraydigan so'zlarning leksik tahlili bir qancha jihatlarni o'z ichiga oladi. Misol uchun, Bitiktoshlarda

uchraydigan soʻzlarning asosiy qismi qadimgi turkiy tilning asosiy leksik fondini tashkil etuvchi soʻzlardir. Masalan, "tengri", "el", "yurt", "xoqan", "qan", "tör" kabi soʻzlar qadimgi turkiy jamiyatining asosiy tushunchalarini aks ettiradi.

Bitiktoshlardagi soʻzlarning leksik ma'nosi zamonaviy turkiy tildagi ma'no bilan bir xil yoki oʻxshash boʻlishi mumkin. Masalan, "tengri" soʻzi "xudo", "el" soʻzi "xalq", "yurt" soʻzi "vatan" ma'nolarini bildiradi. Bitiktoshlardagi ba'zi soʻzlarning ma'nosi zamonaviy turkiy tildagi ma'no bilan farq qilishi mumkin. Masalan, "qan" soʻzi qadimgi turkiy tilda "qonun", "tör" soʻzi "qonun" ma'nolarini bildirgan, ammo zamonaviy turkiy tilda "qon" va "to'r" ma'nolarini bildiradi. Bitiktoshlardagi soʻzlarni ma'nosiga koʻra guruhlash mumkin. Masalan, "tengri", "tör" soʻzlari diniy tushunchalarni, "el", "yurt" soʻzlari jamiyat va vatan tushunchalarini aks ettiradi.

Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlarida uchraydigan soʻzlarning morfologik tahlili Bitiktoshlardagi soʻzlarning Morfologik jihatidan tahlil qiladigan boʻlsak, zamonaviy turkiy tildagi soʻzlarning tuzilishiga oʻxshashdir. Soʻzlar ildiz, qoʻshimcha va yakunlardan tashkil topgan jihatlarni oʻz ichiga oladi. Bitiktoshlardagi soʻzlarga qoʻshiladigan qoʻshimchalar zamonaviy turkiy tildagi qoʻshimchalarga oʻxshashdir. Bilga xoqon bitiktoshidagi fe'lga oid soʻzlarni tahlil davomida qadimgi turkiy tilda ham soʻzlar oʻz ma'nosida va koʻchma ma'noda qoʻllanganligini bilib oldik. Ucha bardisoʻzi oʻz ma'nosida uchib ketishni bildirsa, koʻchma ma'noda vafot etganlikni, insonlar orasida mavjud emaslikni bildiradi. Tik soʻzi ham tikmoq hamdaoʻrnatmoq ma'nolarini anglatadi. Masalan, "-lar", "-da", "-ni", "-dan" kabi qoʻshimchalar. Bitiktoshlardagi soʻzlar grammatik kategoriyalarni, masalan, son, zamon, shaxs, holat kabi kategoriyalarni ifodalaydi. Bitiktoshlardagi ba'zi soʻzlarning morfologik tuzilishi zamonaviy turkiy tildagi tuzilishdan farq qilishi mumkin. Masalan, "qan" soʻzi qadimgi turkiy tilda "qan" shaklida ishlatilgan, ammo zamonaviy turkiy tilda "qon" shaklida ishlatiladi. Bitiktoshlardagi Soʻzlarning Til Tarixida Tutgan Oʻrniga nazar tashlasak, Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlarida uchraydigan soʻzlarning leksik-morfologik

tahlili qadimgi turkiy tilning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Bitiktoshlardagi so'zlar qadimgi turkiy tilning grammatik tuzilishini, leksik tarkibini va fonetik xususiyatlarini o'rganishga imkon beradi.

Bilga xoqondagi otlarni tahlil qilar ekanmiz biz uchun tushunarsiz so'zlar deyarli kam. Yodgorlikda keltirilgan tängri so'zi ikki xil ma'noda qo'llangan. Ya'ni yaratgan Alloh hamda falak;Yay bolsar, uzä tängri –yoz bo'lsa, yuqorida falak;Tängriteg tängri yaratmish Turuk Bilga qag'an sabim -Tangriday tangri yaratmish turk Bilga xoqon so'zim.Bitiktoshda otlardan tashqari sifat, son, fe'l so'z turkumi bilan ifodalangan so'zlar ham mavjud. Yodgorlikda toquz, sekiz, to'rt, bes, alti. yeti kabi sonlarni uchratishimiz mumkin. Tartib ko'rsatgichi -nc bo'lgan, biroq birinc o'rnida ilki, bastingi so'zlari, ikkinc o'rnida esa ikinti, ikindi so'zlari qo'llanganligi bizga ma'lumdir va bitiktoshda•ilki –birinchi(30)•ikin -ikkinchi (30)•ucunc –uchinchi (30)kabi tartib sonlarni uchratamiz

#### **Xulosa.**

Bilga Xoqon va To'nyuquq bitiktoshlari qadimgi turkiy tilning boyligi va xilma-xilligini aks ettiruvchi muhim yodgorliklardir. Bitiktoshlardagi so'zlarning leksik-morfologik tahlili qadimgi turkiy tilning rivojlanishini o'rganish, turkiy tillar oilasining genetik aloqalarini aniqlash va turkiy madaniyatining tarixini chuqurlashtirishga imkon beradi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Abdurahmonov, Rustamov –“Qadimgi turkiy til”. Toshkent “O'qituvchi” 1982
2. N. Rahmonov –“O'zbek tili tarixi”. O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent –2009
3. Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov –“O'zbek tilining tarixiy grammatikasi”. Toshkent –2008